

HÓDOSY ANNAMÁRIA

AZ ÖKOKRITIKA INTERDISZCIPLINÁRIS RETORIKÁJA
ÉS A *TISZA* ÚJRAOLVASÁSA

REZÜMÉ

Az ökokritika a bölcsészettudományok legújabb trendjének jeles képviselője, amennyiben nem csak rokon területek között enged átjárást, hanem egyenesen a „kemény” természettudományok és a „puha” bölcsészettudományok közti dialógusra épít. Ennek a törekvésének érzékletes példája bizonyos, addig csak a természet- és társadalomtudományokban használt terminusok sora, mint például az „ökoszisztéma”, a „niche” vagy a „fenntarthatóság”, melyek első pillantásra divatszavaknak tűnhetnek, adott esetben azonban sajátos, eddig elhanyagolt nézőpontok érvényesülését segítik elő. A dolgozat ezt próbálja bemutatni a „billenőpont” (‘tipping point’) terminus segítségével *A Tisza* újraértelmezése során. Petőfi versében a billenőpont a vers láthatatlan strukturális középpontjaként értelmezhető, amelynek következtében nem pusztán a forradalom és az árvíz kerül felszínes párhuzamba, hanem a szabadságharc és a folyószabályozás társadalmi-gazdasági előzményeinek és (vélt) hozadékainak az összefüggése is feltárul. A vers így egyszerre szolgáltat ürügyet bizonyos olyan korabeli politikai-gazdasági folyamatok tudatos végiggondolására, amelyek a mai (billenőpont felé közelítő) ökológiai helyzetet eredményezték és értelmezhető az említett, látszólag radikálisan különböző folyamatok közti ok-okozati összefüggések retorikailag átformált kifejezéseiként és esztétikai élményt nyújtó érzékeltetéseként.

KULCSSZAVAK: interdiszciplinaritás, irodalomtudomány, ökokritika, kulturális fordulat, *A Tisza*, Petőfi Sándor, billenőpont, folyószabályozás, forradalom

ABSTRACT

*The Interdisciplinary Rhetoric of Ecocriticism and the Reinterpretation
of The Tisza by Sándor Petőfi*

Ecocriticism is a new trend in the humanities which allows the interdisciplinary approach of literature involving not only sibling areas of study but those of the „hard” sciences as well. A good example of this dialogue is the utiliza-

tion of certain terms that used to be applied by natural or social scientists, like „ecosystem”, „niche”, „sustainability”, which seem to be at first sight only the symptoms of current fashion, but may also invite special, unusual viewpoints in the approach of literary (or other cultural) products. The present paper attempts to demonstrate this via the interpretation of a very well known and appraised Hungarian poem *The Tisza* written by Sándor Petőfi in which the newly fashionable term „tipping point” is used to highlight new angles of the work of art. In this approach the „tipping point” is seen as an invisible focal point of the poem that connects not only the flood of the eponymous river and the coming revolution of 1848 augurated by the poet, but also the social-economical antecedents of the revolution and the plans for the regulation of the river bed that began at the time when the poem was written. When analysing these connections, the celebrated rhetoric of the poem is demonstrated to involve not only formal and superficial similarities between the land and the social situation of its politically oppressed inhabitants, but is shown to reflect on the economical and power relations they are equally embedded in and determined by.

KEYWORDS: interdisciplinarity, literary criticism, ecocriticism, cultural turn, Sándor Petőfi, *The Tisza*, tipping point, revolution

Az ökokritika felemelkedése

Az ökokritika az irodalomtudomány „kulturális” fordulátának és interdiszciplináris tájékozódásának egyik leglátványosabb képviselője. A kritikai irányzat az irodalom és a környezet közti kapcsolat tanulmányozásaként indult az 1970-es évek természetvédelmi mozgalmainak akadémiai „kinövéséeként”.¹ Michael P. Branch az „ökokritika” szót William Rueckert 1978-as esszéjére vezeti vissza, amely az *Irodalom és ökológia: egy ökokritikai kísérlet* címet viseli. A kifejezés egészen 1989-ig látenciában maradt, amikor is Cheryl Glotfelty, a mára megkerülhetetlenné vált *Ökokritikai szöveggyűjtemény* későbbi szerkesztője, újraélesztette a terminust, és arra biztatott, hogy ezentúl ekként utaljanak arra a tárgyterületre, amelyet korábban „a természetábrázolás vizsgálatának” (‘the study of nature writing’) neveztek.² Jellemző, hogy már ezt az „ódsi” terminust sem lehet

¹ Michelle Scalise SUGIYAMA, Book Review: *Practical Ecocriticism* by Glen A. Love = *Human Nature Review* 2004/4, 95.

² Peter BARRY, *Beginning Theory: An introduction to literary and cultural theory*, Manchester University Press, 2009, 240.

lefordítani, mert magyarul egyáltalán nincs nevesítve ez a tudományterület.

A korai ökokritikai munkák túlnyomó többsége a romantikus irodalomra és (valóban) a tájleíró költészetre koncentrált. Az elmúlt években azonban az ökokritikai érdeklődés általánosabb jellegűvé vált, és a diszciplína mára a tudományos ismeretterjesztő irodalomtól kezdve a filmen, a TV-n, a művészeteken és az építészetben át olyan kulturális jelenségek vizsgálatát is felöleli, mint a vidámpark, az állatkert vagy a bevásárlóközpont – feltéve, ha a szóban forgó vizsgálat a természetábrázolás és a természethez való viszony eszmétörténeti, filozófiai, ideológiai és/vagy retorikai kérdései köré szerveződik. A mai ökokritikus a környezettel kapcsolatos koncepciókra és azok reprezentációira kíváncsi, akárhol jelenjenek is meg, hogy világosan átlássa azt a vitát, amely számos kulturális területen folyik arról, hogy mit kellene tennünk az ökológiai krízis elkerülése érdekében és hogy ez miért is alakult ki egyáltalán.³

A társadalmi megalkotottság vagy a nyelvi meghatározottság helyett (ami a 90-es évek kritikai irányzataira olyan jellemző volt) a szóban forgó művekben és kulturális termékekben fellelhető ökocentrikus értékeket, a kollektív erkölcsi felelősséget és a rajtunk túlmutató jelenségeket emelik ki. Többek között úgy, hogy számos természettudományos, biológiai és ökológiai fogalom (mint például a növekedés, az energia, az egyensúly és a káosz, a szimbiózis, a kölcsönösség vagy a fenntarthatóság) alkalmazását a kultúra területére is kiterjesztik. Mint ebből is látszik, az ökokritika a bölcsészettudományok legújabb trendjének jeles képviselője, amennyiben nem csak rokon területek között enged átjárást, hanem a „kemény” természettudományok és a „puha” bölcsészettudományok közti dialógusra épít; eladdig kifejezetten egymástól távol eső és számtalan szempontból önmagukat egymás ellentétéként meghatározó tudományterületeket próbál közös nevezőre hozni. A fentiekből az is kivehető, hogy mindez először még csak nem is az irodalomtudomány, hanem az irodalomtörténet berkein belül kezdődött, és a téma sajátosságának volt köszönhető. Elvégre is logikusnak tűnik, hogy a tájleíró irodalom reprezentációs jellemzőinek feltárása nem fejeződhet ki úgy, ha az erről szóló diskurzus belső szabályrendszere szerint külön kell választani a természet és a táj természettudományos és társadalomtudományos szemléletét és egy olyan kulturális imázst ugyanerről, amely teljesen másféle szempontokat érvényesít, és sokáig összeférhetetlennek vélték az előzővel.

³ Greg GARRARD, *Ecocriticism*, London and New York, Routledge, 2004, 4.

Hogy egy sokat elemzett példával éljek, efféle különbséggel szembesítenek például az angol romantikus költészetben sokszor témává, sőt olykor szimbolikus jelentőségűvé váló hatalmas fák, amelyek egyrészt kitűnő esztétikai/filozófiai példái a fenséges esztétikai minőségének vagy épp allegóriái az emberi magánynak, függetlenségnek és a sorssal való dacolásnak. Mindez igen jól ismert a klasszikus eszmetörténeti vizsgálódásokból. Újabb fejlemény a bölcsészdiszciplínákban (ezúttal elsősorban az irodalom- és művészettörténetben) annak a hangoztatása, hogy ugyanezek a fák gazdasági és ökológiai folyamatokat is képviselnek – és talán épp ezért válhattak az említett esztétikai minőségek és filozófiai fogalmak megtestesítőivé. A gyakran parkká alakított környezetben való árválkodásuk ugyanis annak köszönhető, hogy a 18. században (a gőzgép feltalálásának és a népességrobbanásnak köszönhetően) hirtelen fokozódó tüzelőigény és a háborús hajóépítés faszükségletének kielégítésére az erdők nagy részét kiirtották, és a birtokosok közt csak a legnagyobbak és leggazdagabbak tudták megtartani a nagy fáikat. Ami viszont egyszerre tudható be annak és járt azzal a következménnyel, hogy a fa konkrét gazdasági tőke mellett szimbolikus tőkeként is működött: egyrészt az adott család ősi családfájának a fizikai szimbólumaként szolgált, másrészt pedig a család aktuális gazdagságát is jelölte azzal, hogy nem szorult rá a szóban forgó fa pénzzé tételére.⁴

A „kulturális fordulat” mint az ökokritika dobbantója

A bölcsészettudományokban efféle képzeteknek korábban csak a marxista kritika adott hangot, amely Magyarországon reduktív ideológiaként működött, és szempontjait a 20. század vége felé már akkor sem fontolták meg komolyan, ha adott esetben érdemes lett volna. A formalizmus és a strukturalizmus a kezdeteket tekintve ugyan természettudományos aspirációkkal bírt, tárgyát viszont éppen annak vélt jelölési sajátosságai alapján állította szembe a természettudományok tárgyainak fakticitásával.

⁴ Stephen DANIELS, *The political iconography of woodland in later Georgian England = The Iconography of Landscape*, szerk. Denis COSGROVE, Stephen DANIELS, Cambridge University Press, 1988, 43–82. Az interdiszciplinaritás előretörését illetően érdemes megjegyezni, hogy a tanulmánynak helyet adó, elsősorban művészettörténetesek és irodalmárok érdeklődésére számot tartó kötetet két geográfiaörténész szerkesztette, akik különböző egyetemek Földrajz Tanszékén dolgoznak, a kötet pedig akkora siker volt, hogy 1997-ig már négy utánnomást megért.

Elég Jakobsonra gondolni, aki az irodalom sajátosságát a „poétikai funkcióban” látta, amelyet mint az irodalmi diskurzus „saját magára való vonatkoztatottságát” állított szembe a tudományos diskurzusra legfőként jellemző „referenciális funkcióval”, vagyis az irodalmon kívüli valóságról való beszéddel. Az irodalomtörténet éppúgy, mint az irodalomtudomány, az irodalomra és az egyéb kulturális produktumokra a szubjektivitást, a természettudományos megközelítésre az objektivitást, az előbbire a metaforikus nyelvezetet, az utóbbira a referenciális jelölést találja jellemzőnek. A hagyomány is azt diktálta, hogy az előzőt az érdek nélküli tetszéshez kössék és a magasabb lelki minőségek kifejezésekként fogják fel, szemben a világ azon földhözragadt és üzleties felfogásával, amely a „tényszerűség” jellemzője vagy (logikus) következménye.

Jó példa erre az irodalom evolúciós megközelítése, amely elvileg már a 20. század elején bekövetkezhetett volna, de nemhogy váratott magára, hanem még az ökokritikánál is nehezebben talál elismerésre. Az evolúciós irodalomkritikával szembeni ellenérzések, mint a Jonathan Gottschall és David Sloan Wilson által szerkesztett *Az irodalmár állat (The Literary Animal)* című kötet *Bevezetése* bemutatja, annak az elutasítását racionalizálják, hogy a fennkölt és az emberi felsőbbrendűség *sine qua non*-jának gondolt „érdektelen” esztétikát összemossák a túlélést elősegítő praktikus funkcionalitással.⁵ Az evolúciós szempont érvényesítésével felmerül például az a lehetőség, hogy az irodalom élvezete és művelése valójában egy agyi funkció megnyilvánulása, segítségével virtuálisan szimulálhatunk olyan cselekvési és kapcsolatteremtési szekvenciákat, rutinokat és sémákat, amelyeknek az elsajátítása segíthet (vagy legalábbis a kőkorszakban még segített) a túlélésben.⁶ Ezzel viszont egyszeriben megszűnik a „teremtő” képzetnek a fizikai túlélésen túlmutató volta, és egy sorba kerül mindazokkal a közönséges mindennapi tevékenységekkel, amelyek az önfenntartást szolgálják.

Micsoda bukást és szégyent jelent a művészet *l'art pour l'art* voltát tudományosan igazoló „poétikai funkcióra” nézve, ha ezt valami olyasféléhez hasonlítjuk, mint a páva farka! Legalábbis amennyiben ez kihívó és

⁵ *The Literary Animal: Evolution and the Nature of Narrative*, szerk. Jonathan GOTTSCHALL és David Sloan WILSON, Evanston, Northwestern University Press, 2005.

⁶ HORVÁTH Márta, *Új interdiszciplinaritás: A biológiai irodalom- és kultúraelmélet német változatai*, BUKSZ 22(2010)/3, 257; John TOOBY–Leda COSMIDES, *Does Beauty Build Adapted Minds? Toward an Evolutionary Theory of Aesthetics, Fiction and the Arts*, *SubStance* 94/95(2001), 21.

látványos funkciótlanásával valójában szaporodási előnyt jelent a hímek számára – azt bizonyítja, hogy az adott hím erős, mert akkor is el tud menekülni a ragadozók elől, ha maga után kell vonszolni a hátsóján növesztett tollakat.⁷ Antropológiai és archeológiai írásokban egyre gyakrabban hallani például arról is, hogy az őskori ruhák díszítésének nem csak a szimbolikája a fontos, hanem egyszersmind jelzik, hogy tulajdonosuknak volt felesleges ideje ezzel foglalkozni, és a ruhákat díszítő – többnyire ritka, drága – gyöngyök, csontok és kövek megszerzésére volt elegendő erőforrásuk, ergo jobb „partnernek” számítanak, mint mások.⁸ Ez a „funkció” ugyan nem alkalmazható egyértelműen az irodalmi trópusokra, az összefüggés mindazonáltal elgondolkodtató – például a mecenatúra intézményében világos analógiákat találhatunk rá.

A 80-as években a humán diskurzusok (vagy Derrida szavaival az „embertudományok”) egyre inkább magukévá tették azt a konstruktivistá elgondolást, miszerint a korábban „valóságként” vagy „tényként” érzékelt jelenségek valójában saját elménk, hagyományaink, előítéleteink alkotásai. Mint *A tudomány határainak* írói írják, „a relativisták vagy posztmodern szerint a tudomány nem kitüntetett megismerési forma, nem objektív és racionális, társadalmi meghatározottságokkal bír, a kulturális környezet függvényében alakul és a többi társadalmi tevékenységhez hasonló cselekvési rendszerként kell rá tekinteni”.⁹ Az ökokritika ennek a Gadamer, Derrida, Paul de Man iránymutatása által dominált „posztstrukturalista” korszaknak az árnyékából emelkedett ki. Akár azt is mondhatnánk, hogy az ökokritika kialakulásának története annak a fordulatnak az esettanulmányaként is értelmezhető, melynek során az irodalmat (legalábbis részben) referenciális alkotásként is élvezni kívánó kritikusok szembefordultak a valóság szöveggé váló elgondolásával és ekként való megközelítésével.¹⁰ Ez esetben azzal, hogy „nincs fa a szöve-

⁷ Elizabeth GROSZ, *Chaos, Territory, Art. Deleuze and the Framing of the Earth*, New York, Columbia University Press, 2008, 30; Ellen DISSANAYAKE, *Art and Intimacy: How the Arts Began*, Seattle and London, University of Washington Press, 2000, 135; Brian BOYD, *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition and Fiction*, Cambridge, Massachusetts and London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, 74.

⁸ Brian HAYDEN, *Shamans, Sorcerers, and Saints*, Washington, Smithsonian Books, 2003, 76.

⁹ KUTROVÁTZ Gábor, LÁNG Benedek, ZEMPLÉN Gábor, *A tudomány határai*, Budapest, Typotex, 2008, 297.

¹⁰ BARRY, *i.m.*, 255.

gen kívül”. Az evolúciós megközelítést preferáló Joseph Carroll szerint például „a jelentést nem a saját belső törvényszerűségeiknek engedelmeskedő nyelvi és kulturális kódok határozzák meg, hanem olyan pszichológiai struktúrák, mint „az érzékszervek és a központi idegrendszer”, amelyek „lehetővé teszik, hogy az élőlények fontos információt szerezzenek a világról és ezt túlélésük érdekében használják fel”.¹¹ Az ökológiai antropológia azt veti fel, hogy a szépség talán

nem esetleges, kívülről ráaggatott jellemzője a biómoknak, hanem mély, esszenciális sajátosságok kifejeződése. (...) mely tájakat látunk szépnek? (...) Az ép, egészséges, jól működő biómokat. És miért? Azért, mert ebben az ember ősi, tudatalatti tapasztalata munkál, amit még a természettel való harmónia korából hozott magával. Úgy is mondhatnánk, hogy archetipikus élményeink vannak az ép-egész természetről, és ezek a régi emlékminták határozzák meg, hogy mit látunk szépnek és mit csúnyának a természetben.¹²

Amiből megint csak az következik, hogy az esztétikai érzékenység eleve magában hordozza a környezetvédelmi affinitás lehetőségét – tehát hasznos. Persze, valójában a posztstrukturalista elmélet nem is állhatna távolabb a „tét nélküli fikció” elgondolásától, hiszen azt feltételezi, hogy a „szövegekről” való kulturális elképzeléseink befolyásolják és teszik olyanná a világunkat, amilyen. Ennek ellenére a 90-es második feléig a tájköltészetéről vagy a természetleírásokról publikált irodalomtudományos írások az irodalmi fák kontextusát *valóban* nem a flórában és a faunában vagy a korabeli (mező)gazdasági folyamatokban, hanem az irodalomban keresték, sőt, hangsúlyozták, hogy a fák természeti világáról nem tehetnek felelős kijelentéseket. „A táj már a megpillantása pillanatában is művi jellegű, még mielőtt a képi ábrázolás tárgya lehetne” – írja W. J. T. Mitchell 1994-ben (pedig ő egyike azoknak, akik az ábrázolási konvenciók áttekintésekor a korstílusokon túl az ideológiai megfontolásokat és ezek társadalmi gazdasági feltételeit is bevonták a vizsgálatba).¹³ Sokaknak tűnt úgy, hogy ezúttal nem maga a művészet, hanem az azt megközelíteni hivatott diszciplína zárja el magát a világtól egy elefántcsontto-

¹¹ Joseph CARROLL, *Literary Darwinism: Evolution, Human Nature, and Literature*, London and New York, Routledge, 2004, 18. Joseph Carroll Konrad LORENZET idézi.

¹² *Humánökológia*, szerk. NÁNÁSI Irén, Budapest, Medicina, 1999, 106.

¹³ MITCHELL, W. J. T., *Landscape and Power*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1994, 14.

ronyba. Mint Kulcsár-Szabó Zoltán írja a *Történelem, kultúra, medialitás* című kötetben:

Nyilvánvaló (s ez lehetne a válság belső komponense), hogy az értelmezés tudományaként (...) felfogott irodalomtudomány a dekonstrukció gyakran ön-felszámolóként minősített módszertanával eljutott egy olyan pontra, amely... lényegében üresbe futtatta a szövegértelmezés applikatív komponensét...¹⁴

Némelyek úgy vélték, hogy ahhoz, hogy ez utóbbi az irodalom felől mégis újra lehetőségessé váljon és az irodalmárok valóban aktív és fontos részesei lehessenek a környezetvédelemi mozgalomnak (amire nyilvánvalóan igényük volt), ahhoz alapjában kellene megváltoznia az irodalomtudományos intézményrendszer belső szerkezetének. Ezt tette lehetővé az ún. tudományháború:

Ebben a konfliktusban egyes természettudósok azért indítottak támadást bizonyos bölcsészek és társadalomtudósok ellen, mert úgy vélték, itt a tudomány presztízse a tét: humán kollégáik tudatosan és hatékonyan rombolják a tudomány társadalmi hitelét azáltal, hogy hamis és rosszindulatú képet festenek róla. (...) Ezek a tudósok kifejezésre kívánták juttatni afelett érzett aggodalmukat, hogy az 1990-es évekre tudományos körökben elterjedté vált egyfajta posztmodern és relativista atmoszféra a tudomány értékelését illetően, és ez az atmoszféra – szerintük – káros hatással fenyeget a tudomány szélesebb társadalmi megítélésére és támogatottságára nézve.¹⁵

A tudományháború utóhatásait valószínűleg sokan érezték Magyarországon az ezredforduló tájékán. Takáts József különös alaposággal kommentálta ennek a fordulatnak a folyamatát és nehézkes tudatosulását. Többek között Hárs Endrét idézi, aki egy tanulmányában megállapította, hogy „a kilencvenes évek irodalomtudományában az inter- és transzdiszciplináris kitekintés háttérbe szorította a korábbi módszertani vitákat. Míg ez utóbbiak a diszciplína belső egységére irányultak..., a cultural turn jegyében álló elméleti tájékozódásnak eleve a sokféleséggel van dolga” – Takáts hozzáteszi, hogy ez alatt interdiszciplináris sokféleség értenőd. Jelzi azt is, hogy minderre Szegedy-Maszák Mihály már 1996-ban próbálta felhívni a szakma figyelmét, és „a nemzetközi irodalomtudományi légkör megváltozását elsősorban tudományközi és kultúraközi érdek-

¹⁴ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A közvetlenség visszatérése = Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi, 2003, 272.

¹⁵ KUTROVÁTZ Gábor et al, *i.m.*, 295–296.

lődéssel jellemezte”.¹⁶ A Takáts által vizsgált, idézett kötetben pedig Mesterházy Balázs írja a következőt: „újra kell gondolni az irodalomelmélet alapfeltevéseit az új tudományközi térben, amelyben ezentúl a kutató az irodalmat nem tekintheti »a nyelvi viszonyulás kitüntetett jelentőségű formájának«, és nem vizsgálhatja azt »más, nem-irodalmi rendszerek figyelembevétele nélkül«”.¹⁷

Az a gondolat is gyakorta felmerül, hogy a bölcsészet „konstruktivista paradigmájára” jellemző „befelé fordulás” nem csak a tudományos normák megváltozásának, hanem a késő kapitalizmus logikájának is köszönhető. Ez nem hagy teret semmi olyan szellemi erőfeszítésnek, amely nem hoz konkrét gazdasági hasznot – amint azt az egyetemi politikai szintéren, a pályázati támogatások megfogalmazásában, a különböző számonkérések és megszorítások formájában nap mint nap tapasztalhatjuk. Ami, mint Rosi Braidotti fogalmaz,

különösen rosszul érinti a bölcsészettudományokat, mivel büntetőleg viszonyul az olyan kutatásokhoz, amelyek nincsenek tekintettel a „józan észre” (...) és a gazdasági profitra. Ebben a kontextusban az „elmélet” veszt a státuszából és gyakran a fantáziálás vagy a nárcisztikus vágykergetés formájaként utasítják el. Ennek következeképp a neo-empirizmus egy sekélyes formája – ami gyakran alig több, mint adatbányászat – vált a bölcsészettudományos kutatások metodológiai normájává.¹⁸

Az ezredforduló utáni tudományos életben mindez nemcsak a trendi tudományterületek és a tudományközi kutatások divatossá válásában, de a stilisztikai és formai követelményekben is érzékelhető volt a bölcsészek számára: a publikációk referenciáinak kritériumait kezdték sokkal komolyabban venni, mindennek megfelelő formátumúnak és visszakereshetőnek kellett lennie – hogy „tudományosnak” számítson, mely kifejezés maga is sokkal nagyobb presztízzsel bírt, mint a 90-es években. Az esszéista stílust többé nem tűrték, a bölcsészpublikációktól hasonló szerkezeti jellemzőket és „objektív”, minimalista beszédmódot vártak, mint a társadalom- vagy természettudományos közleményektől. A kultúrkritika szinte minden ágában divatossá vált a szociológiai megközelítés, amikor is a különböző kritikai irányzatok korábbi, „igazolatlan” hipotéziseit

¹⁶ TAKÁTS József, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”*. A Történelem, kultúra, medialisitás című kötet kapcsán, Jelenkor 2004/11, 1165.

¹⁷ MESTERHÁZY Balázs, *Irodalom, kultúra, tudomány = Történelem, kultúra, medialisitás, i. m.*, 147, 146.

¹⁸ ROSI BRAIDOTTI, *The Posthuman*, Cambridge, Polity Press, 2013, 4.

adatgyűjtéssel és kérdőívekkel tesztelték. A „kulturális” vagy „interdiszciplináris” fordulat ennek ellenére az irodalomtudomány horizontjának kitágulását és kreatív, heurisztikus aspektusait is segítheti, mint a következőkben megpróbálom érzékeltetni.

Egy terminológiai példa: a 'billenőpont' karrierje

Az ökokritika létrejöttének a feltétele és az efféle elemzéseknek a meghatározó jellemzője tehát az interdiszciplináris megközelítések megjelenése, ezen belül pedig a kemény tudományok felhasználása a bölcsész tudományokban. Mindennek az egyik kevésbé látványos manifesztációja pedig a természettudományos terminológia befurakodása a kritikai nyelvzetbe, amit első pillantásra akár a trendhez való felszínes alkalmazkodásnak is tekinthetnénk – például ha most adaptációt írtam volna, és emellett olyan kifejezéseket használnék, mint a fenntartható, az ökológia, a diverzitás vagy a niche, akkor öntudatlanul is egy efféle elváráshoz igazodnék, még akkor is, ha a megközelítésem nem tudatosan és kimondottan ökokritikai jellegű. A következőben egy olyan, 2018-ban publikált kutatást ismertetek, amely a szociológiában alapvetővé vált kvantitatív és kvalitatív elemzéssel vizsgálja a 'billenőpont' ('tipping point') fogalmának térhódítását és arra keresi a választ, hogy vajon ez a természettudományokból származó terminus hasznos-e a megismerés szempontjából, vagy pusztán stilisztikai szerepet játszik, vagy éppen károsnak tekinthető? Mint megpróbálom bemutatni, a kutatók nem adnak határozott választ erre a kérdésre. Látni fogjuk azonban, hogy az interdiszciplináris és tudományos igényű kutatás nem csak akkor lehet érdekes, amikor igazol vagy megcáfol egy pontosan definiált hipotézist. Az interdiszciplinaritás egyik következménye éppen az, hogy a kérdés megválaszolásához tudományos megközelítéssel kinyert adatok „puha” irodalmi módszertannal is megközelíthetők, azaz olyan – tudományosan nem megfogalmazott és főleg nem igazolt – konnotációkkal bírnak és olyan összefüggéseket sugallnak, amelyek távol állnak az eredeti céltől, ugyanakkor heurisztikusan megerősíthetik az interdiszciplinaritás működőképességébe vetett hitet és megújíthatják a szokványos bölcsész-megközelítéseket.

A 'billenőpont' koncepciója még a 19. század végéről ered: a kémiában és a matematikában használták arra, hogy egy adott rendszerben a hirtelen minőségi váltást jelöljék vele. A terminus a 20. század közepén a szociológiai dinamikák vizsgálatában jelent meg, majd 1970-ben bukkan

fel, aztán több évtizedes látenciát követve, 2005-től egyszerre csak berobant a társadalom- és természettudományokban.¹⁹ Az utóbbi területen belül elsősorban a klímatudósok kapták fel, akik a klímarendszerek egyes részeiben bekövetkező hirtelen, nonlinearis változásra, például a sarkvidéki jégtáblák dinamikájának jellemzésére használták a kifejezést.²⁰ Sokak szerint ez a hirtelen népszerűség Malcolm Gladwell 2000-ben megjelent, *The Tipping Point* című, magyarra is lefordított sikerkönyvének volt köszönhető.²¹ A jelenséget figyelő politológusokból, szociológusokból és ökológusokból álló – interdiszciplináris – kutatóbrigád jelzi, hogy a terminológia átalakulásának ez a mintája nem újdonság a tudománytörténetben; ez történt például az „ökoszisztéma”, a „határtárgy” és a „reziliencia” fogalmával is.²² Ugyanakkor aggodalmukat fejezik ki azzal kapcsolatban, hogy „a szociológiai és politikai billenőpont nagyon másféle jelenség lehet, mint a klíma-billenőpont, még ha mindkettő gyors minőségi változást ír is le”, és amellet kardoskodnak, hogy „a tudományos nyelvnek tisztázni és nem elmosni kellene a billenőpontnak a különböző területeken tulajdonított jelentései között.”²³

Ehhez képest a részletes és alapos kutatómunkája azt tárja fel, hogy a ‘billenőpont’ retorikája minden esetben ugyanazt a mechanizmust írja le, azaz a pozitív visszacsatolásoknak egy olyan öngerjesztő sorozatát, amely egy rendszert kibillent a korábbi állapotából, és egy másféle állapotba fordít át. Az is jellemző, hogy a rendszer nem fordítható vissza a korábbi állapotába, és a rendszerre vonatkozó előrejelzések bizonytalanok, vagy éppen lehetetlenek. A természeti jelenségek esetén a billenőpont fogalmát ökoszisztémákkal, például a tavak savasodásával, vagy a sarki jégsapka változásával összefüggésben használták. A billenőponttal jellemzett társadalmi jelenségek közt jellemző a csőd, a gazdasági válság, a politikai forradalom, a szervezeti változások, a normák változása, a hiedelmek terjedése vagy a szociális hálóba vetett hit megszűnése. Néhány esetben a tanulmányok a társadalom környezeti változásokra adott reakcióját jellemezték az adott kifejezéssel: a humánökológiai billenőpont fogalmát például az ökológiai összeomlást követő társadalmi-gazdasági

¹⁹ Manjana MILKOREIT et al, *Defining tipping points for social-ecological systems scholarship: an interdisciplinary literature review*, Environmental Research Letters 13:03306, 2018, 6.

²⁰ I. m., 2.

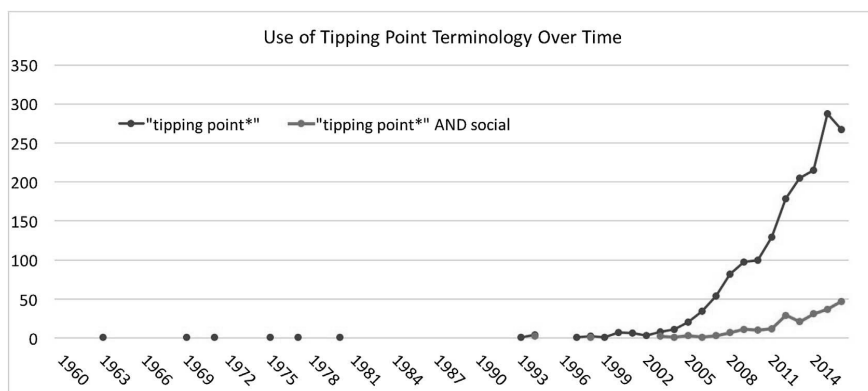
²¹ Michael GLADWELL, *Fordulópon*t, Budapest, HVG Könyvek, 2007.

²² MILKOREIT et al, i.m., 9.

²³ I. m., 3.

összeomlásra használják, vagy olyan tudatos és radikális változásokra, melyekkel a változó környezeti viszonyokhoz lehetne alkalmazkodni.

Mindent összevéve tehát a tanulmány, bár elvileg azt vizsgálja, hogy milyen különbözők azok a területek és jelenségek, melyeket a 'billenőpont' koncepciójának a segítségével írnak le, voltaképpen azt mutatja be, milyen alkalmas rá ez a fogalom, hogy bizonyítsa addig különbözőnek látott jelenségek hasonló dinamikáját a világ holisztikus elgondolásának keretében. Sőt, a 'billenőpont' fogalma révén értelmezett jelenségek konkrét bemutatásából az a következtetés is levonható, hogy ezek a jelenségek nem egyszerűen csak hasonlóak vagy annak tűnnek, hanem azért hasonlóak, mert ugyanaz a folyamat hat rájuk, ugyanannak az oknak a különböző, ám összefüggő okozataként lehet őket felfogni – mint például az ökológiai katasztrófát követő társadalmi-gazdasági összeomlást. Hogy a tanulmány nem ezt próbálja tudományosan bizonyítani, az teljesen érthető, hiszen ehhez elégtelenek az adatok. Bölcsészolvasatban viszont ugyanez éppen elég ahhoz, hogy megerősítse az olvasó hitét az interdisciplinaritásban, amit többek közt azért is tarthatunk hatékonynak, mert feltételezzük, hogy a világ jelenségei nem oszthatók fel egymástól elválasztott területekre, hanem összefüggnek egymással és ennek megfelelően vizsgálандók. Ez viszont az ökológia alaptézise is. Hasonlóképpen nem ejt szót a tanulmány a vizsgálatnak arról a szinte „poétikai” aspektusáról, hogy a vizsgált folyamat, azaz a 'billenőpont' fogalmának terjedése a leírás alapján maga is olyan jelenség, amely a 'billenőpont' megnyilvánulásaként értelmezhető, nézzük csak meg a tanulmányt illusztráló ábrát:

Végül (bár ez elsősorban annak érdekes, aki eleve ökokritikai szempontból olvassa a szöveget), az elemzés arra is rámutat, hogy az 'ökokritika' azon fogalmak közé tartozik, amelynek a története egyszerre hasonlít a 'billenőpont' fogalmának történetéhez és írható le a 'billenőpont' retorikájával. Legalábbis ezt sugallja, amikor azt olvassuk róla, hogy a kifejezés 1978-ban bukkant fel, egészen 1989-ig látenciában maradt, majd újraeledt és kiterjedt egy olyan tárgyterületre, amelyet korábban másképp neveztek, végül pedig számos más területre is áttért. Hogy ez a fogalom hogyan használható fel egy irodalmi mű értelmezési horizontjának kitérítésére – annak köszönhetően, hogy a természettudományok területéről a bölcsészet hatáskörébe kerülve új kritikai intertextusok bevonására képes – ezt fogom a következőkben bemutatni.

Egy kritikai példa: A Tisza ökokritikai újraolvasása

A természetkultusz a romantika mozgalmának egyik legsajátabb jellemzője. A természetes és az ösztönös iránti preferenciát a korábbi korszakok klasszicizmusának racionalizmusára és normatív törekvéseire való ellenreakcióként is meg lehet határozni, ahogyan azt számos irodalomtörténész tette. Northrop Frye a romantikát az európai kultúrát eladdig meghatározó Apa-központú mítosszal szemben az ősi „Anyaközpontú” mítosz újra fölbukkanásaként értékeli; szerinte ennek köszönhető a romantikának a Természet iránti elfogultsága is, hiszen az Anyaközpontú mítosz a reprodukív természet ciklikus és ösztönös folyamatainak elsőbbségét hangsúlyozza a civilizációs folyamatok ezt háttérbe szorítani vagy elfojtani kívánó racionalitásához képest.²⁴ Ami a vizsgált Petőfi-verset illeti, a Tiszának a kis Túr „anyjaként” a természeti reprodukciót, bő(vizű)séget (a vízhold „menyecske” alakjában is) megszemélyesítő feminizáció²⁵ a Természet fenségességének romantikus toposzával²⁶ összekapcsolva pontosan egy effajta „anyaközpontú” mítoszt vázol fel. A természet haragja, kiszámíthatatlanul szeszélyes viselkedése e „neopanteista”

²⁴ Northrop FRYE, *A Study of English Romanticism*, Brighton, The Harvester Press, 1983, 93–96.

²⁵ A toposz „választhatóságát” és kontextusfüggőségét jól jelzi, hogy *A táblabíróban* a folyó hímnemű: „a legszilajabb betyár a mi Tiszánk”, „rakoncátlan legény”.

²⁶ MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek – Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 186.

vízióban²⁷ anyaistennői előjogaként tűnik fel (a népmesék tündérei is hozzájárulnak ehhez a mitologizáló tendenciához), ami amúgy megfelel a szeszélyes, irracionális nőiségről alkotott tradicionális képnek is. Fried István pedig éppen *A Tiszát* hozza fel annak legkifinomultabb példajaként, hogy Petőfinél „a természet hallgatása” a *Füstbe ment terv*hez hasonlóan „az Anya és a Fiú egységének” kifejeződéseként, „a megfogalmazás nyilvánossága előtti (ős) állapot megjelenítéseként” értelmezhető.²⁸ Az ökokritika azt is hangsúlyozza, hogy a romantika irodalmának az ipusztériális társadalom kialakulása adja a hátterét és a kontrasztját is. Meglehetősen logikusnak tűnik egy olyan okozatiság feltételezése, amely a természetkultusz mögött az erdőirtásokat, a bekerítéseket és a kolonizációt, ergo az autonóm természet hatáskörének radikális lecsökkenését és a megcsappant zöld utáni nosztalgikus vágyódást tételezi a romantikus írók/költők meghatározó tapasztalataként.²⁹

A természet istenítésének, amiről a vers tanúságot tesz, amikor a narrátor imaszerű mondatokba kezd, miközben „beleolvad (belegyökerezik) a természetbe, racionális énjét kioltja”,³⁰ szintén lehet köze a természet visszaszorulásához – ami adott esetben éppen a Tisza 1846-ban megkezdett szabályozásában nyilvánult meg. Vajon nem lehetséges, hogy Petőfinél az áradó folyó a természet (és a természetes) elnyomása ellen „lázasd” – a maga módján? A szakirodalom szerint (és a megszokott irodalomértelmezési stratégiáink szerint) az 1847 februárjában írt *A Tisza* utolsó versszaka – legalábbis Petőfi egyéb írásainak és biográfiájának a kontextusában – a forradalommal kerül asszociatív kapcsolatba.³¹ Ez az asszociáció első pillantásra annak köszönhető, hogy a gát áttörésének a képeiben felületes hasonlóság fedezhető fel az árvíz és a forradalom között – ami *A király és a hóhér*ban pár hónappal később már sokkal egyértelműbben tér vissza: „Mint a folyóvíz a gátot, / Eltépte a nép a láncot, / S békójának töredéke / Fegyver mostan a kezébe!” *A Föltámadott a tengerben* is hasonló képpel találkozunk. Mint ezek a későbbi példák is jelzik, a hasonlathoz való ragaszkodás korántsem indokolatlan, más is alátá-

²⁷ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi élete és költészete*, Budapest, Osiris, 2008, 287.

²⁸ FRIED István, *A (poszt)modern Petőfi*, Budapest, Ister Kiadó, 2001, 17.

²⁹ James C. MCKUSICK, *Green Writing: Romanticism and Ecology*. New York, St. Martin's Press, 2000, 1–2; Kevin HUTCHINGS, *Ecocriticism in British Romantic Studies*, *Literature Compass* 4(2007)/1, 174–176.

³⁰ MARGÓCSY, i. h.

³¹ SÓTÉR István, *Petőfi Sándor*, *Magyar Tudomány – A MTA Értesítője* 80/18 (1973)/1, 5–6; KERESKÉNYI Sándor, *Zöld ág. Desmoulins és Petőfi*, *Korunk* 1989/7, 200.

masztja: például a „nép” romlatlan, természetközeli jellegének magától értetődő tételezése a romantikus szemléletben, és különösen a nép azon – a versekben szintén gyakran visszatérő – megláncolt, „megbéklyózott” helyzete, ami Petőfi más Tisza-leírásaiban, más kontextusban szintén visszaköszön.

A *táblabíró*nak a folyóról adott, *A Tiszánál* jóval játékosabb hangvételű, ha nem egyenesen groteszk leírásában a folyó mint „rakoncátlan” legény jelenik meg, akinek „nincsen semmi módja, / Merre kedve tartja, arra van az útja”. A folyó szabadságát a fosztóképzős – metaforikusan a korlát hiányára utaló – „rakoncátlan” kifejezés hangsúlyos összefüggésbe hozza a víz útját szabályozó, fegyelmező és korlátozó eszközök hiányával, amit a narrátor először joviális jóváhagyással, vagy legalábbis türelemmel szemlél. Annak ellenére is, hogy ez a szabadság eredményezi az áradást is, amikor is a víz „ha eszébe jut, neki-nekilódul, / És a szegény falun olyanokat ölel, / Hogy a dereka is csak úgy ropog bele”. A folyó „szabályozása” ekként egy eredendően jóindulatú – vagy legalábbis nem szándékosan ártó – entitás szabadságának korlátozásaként jelenik meg, ahogyan a III. *Úti levél*ben (1847. május 14.) megfogalmazódik:

A gyorsszekérnél egy óranegyeddel elébb értem a Tisza hídjához, s ez alatt gyönyörködve néztem jobbra-balra a tájat, mely a kiöntés által hasonlíthat Amerika őserdeihez regényességében. És az az átkozott szabályozás majd mind e regényességnek véget fog vetni; lesz rend és prózaiság. Bizony nem szeretnék mostanában a Tiszának lenni. Szegény Tisza! eddig kénye-kedve szerint kalandozta be a világot, mint valami féktelen szilaj csikó; most pedig zablát vernek szájába, hámba fogják, s ballaghat majd szépen a kerékvágásban. Így teszi az élet a lángészt filiszterré!

Bár Petőfi ezúttal hangsúlyosan sajnálja a „megzabolázandó” Tiszát, azért nincs egyértelműen a szabályozás ellen, ahogyan *A táblabíró*ban sem, amikor a nép és a víz már említett analógiájának megfelelően a folyószabályozás egyszer csak a nép iskolázásával kerül kapcsolatba. A folyó „szilaj”, „neveletlen” viselkedése ezúttal már a gyilkosság lehetőségét veti fel, amivel a vers hangvétele is megfosztódik a korábbi jovialitástól. Ez is olyan eset, amikor, mint Kerényi Ferenc írja, „a szöveg rávilágít arra az ellentmondásos viszonyra, amely Petőfit mint romantikus költőt az ipari társadalom egyes jelenségeihez kötötte, és amelyet szokás volt korábban csak a kultúrát terjesztő, társadalmi mobilitást gerjesztő vasút

iránti rajongással leírni”.³² Hasonló motiváció hajtja Jókait is, amikor a *Kárpáthy Zoltán*ban olyan optimista képet fest a Szentirmai gróf alföldi birtokán foganatosított átalakításokról:

A beláthatlan nádrengeteg sehol sincs. Egyenes csatornák, mik mérnöki kiszámítással szeldelik át a tért, vezetnek le minden fölösleges árt a folyamokba, néhol zsilipekkel ellátva, mikről okszerűen öntözik a réteket. Az úttalan berkek helyét szabályos táblákban fedi a legszebbik vetés, s sivatag szé kifüves pusztán, hol a keresztlutató átkozta majd a hínári döglevegőt, majd a tüdő-emésztő port, mit a szél szemébe és szájába hordott, most messziről megüti a kedves illat a közeledő szaglóműszereit, mit a szellő a távol aranyló repceföldek virágporairól széthord. Az egész táj képe megváltozott. Egész erdők kanadai jegenyéből fedik a folyamok kanyargó medreit, mik most egyenes átvágásokba vannak szorítva, s midőn a tiszai apró gőzösök a kies sziget mellett ott a vízközépen kikötnek...³³

Mindehhez Jókai lábjegyzetben hozzát teszi: „Remélem, hogy e kis anakronizmust azokkal a gőzösökkel és sok más egyebekkel nem veszi tőlem rossz néven az ítéset. Egyáltalában be kell vallanom, hogy az általam leírt tárgyak s alakok közül sok van olyan, aminek létezése csak a kegyes óhajtások közé tartozik.”

A *Tisza* fent idézett részletében retorikailag ehhez hasonló mozzanat, hogy a folyóparti mezőn „a levágott sarju-rendek, / Mint a könyvben a sorok, heverték”, mely megfogalmazás a föld művelésbe vonását a szellemi művelődéshez hasonlítja – ahogyan ezt a kifejezés etimológiája is ígéri a hagyomány által hitelesítve, a mezőgazdaság és a kultúra fejlődésének ősi összefüggésére hívja fel a figyelmet. Miért is történne ez most másképp? – sugallja a hasonlat. Nem magától értetődő-e, hogy a mezőgazdaság belterjesebb tétele többek közt az alföldi „tanyák” és „falucsukák” népének az életét is jobbá teszi, lehetővé téve a gazdagodást, a tanulást és a felemelkedést?

A *Tisza* 1846-ban megkezdett szabályozásáról kialakított tudományos álláspont jó ideig a szabályozás azon pozitív következményeit hangsúlyozta, amely miatt Jókai és Petőfi is hajlamos volt eltekinteni a folyó „szabadságjogaitól”:

A kereken 2 millió ha-ra rúgó ősi árterületek rendszeres, szinte évenként megismétlődő elárasztásának megszüntetése nemcsak a mezőgazdaság és a köz-

³² KERÉNYI Ferenc, *Petőfi élete és költészete, i. m.*, 307.

³³ JÓKAI Mór, *Kárpáthy Zoltán*, Budapest, Szépirodalmi, 1966, 115–116.

lekedés fejlődésének útját nyitotta meg. Jelentősége ennél is nagyobb: megteremtette a kulturális felemelkedés lehetőségét.³⁴

Bár a szabályozás nem hozta meg a kívánt hatást, és mára „nyilvánvaló, hogy ez a »vízkezelés« zsákutcába jutott”,³⁵ sokáig a kivitelezést okolták a problémákért: „A fennmaradt iratokból és a műszaki irodalomból egyaránt kiviláglik azonban, hogy a hibák forrása nem a tervek helyes műszaki és szervezési elveiben, hanem éppen az attól való eltérésben keresendő.”³⁶ Jónéhány ökológus azonban ma alapvetően elhibázottnak látja Jókai „kegyes óhajtásnak” a megvalósulását. Az árterek lecsapolása után óriási területeket vontak művelés alá. Az ezután kialakuló monokultúras növénytermesztés a megmaradt biodiverzitást is csökkentette. „Az akkor végzett természetrombolás következményei a mai napig érezhetők, mert ekkor kezdődött az Alföld sivatagosodása. A jelenlegi helyzet pedig hosszú távon nem fenntartható.”³⁷

Árvíz és forradalom: A Tisza billenőpontja

A forradalom jelenségét a társadalomtudományokban gyakran hozzák fel a 'billenőpont' példázására, amennyiben ezt a társadalmi folyamatok egy olyan stádiumaként értik, amelyet a hirtelen változások, a rövid távon megjósolhatatlan események és a radikálisan másféle állapotba való visszafordíthatatlan átmenet jellemeznek. Bár a billenőpont kifejezést természetesen nem használja, a forradalmat Petőfi is hasonlóképpen képzelte el. Úgy vélte, hogy az eszményi világ létrejöttét „démonikus mozgásnak kell megelőznie”,³⁸ legalábbis a *Levél Várady Antalhoz* tanúsága szerint: „Már vizözön volt, most egy vérözön kell, / Hogy megtisztuljon a

³⁴ LÁSZLÓFFY Woldemár, *A Tisza: Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszemben*, Budapest, Akadémiai, 1982, 245.

³⁵ ANDRÁSFALVY Bertalan, *Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ártéri munkák befejezése előtt*, Szekszárd, Ekvilibrium Kiadó, 2007, 11.

³⁶ DÉGEN Imre, *A szegedi árvíz – fordulópont a Tisza-völgy ármentesítésének történetében = A szegedi árvíz 1879. Adalékok a Tisza-szabályozás történetéhez*, Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda, 1969, 13.

³⁷ HETESI Zsolt, *A Fenntarthatósági csúcson =*

http://www.piacessprofit.hu/klimablog/fenntarthato_fejlodes/viz-es-termofold-a-karpat-medence-sorskerdesei/,

Letöltés ideje: 2018. 10. 30.

³⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus*, Budapest, Magvető, 1980, 235.

világ a szennytól, / Amely fölötté meggyülekezék; / Egy vérözön kell! és ha az lefolyt majd, / A megmosdott föld tiszta szép leend.” A forradalom („vérözön”) és az árvíz („vizözön”) párhuzama viszont nem csak azt demonstrálhatja, hogy a folyó milyen alkalmas a nép indulatainak metaforikus ábrázolására. A párhuzam a különböző diszciplínák által vizsgált problémák irodalmi találkozásának retorikai lehetőségeit is érzékeltetheti, hiszen az árvíz maga is felfogható az ezúttal természettudományos értelemben vett ’billenőpont’ megnyilvánulásaként. A Tisza ökológiájának ily módon való bevonása az értelmezésbe ugyanakkor a kritikától eddig meglehetősen idegen társadalmi-gazdasági konnotációk feltárásához vezethet.

Ha az árvíz – mint egy gát ezúttal nem csak metaforikus, hanem szó szerinti áttörését – az ökológiai billenőpont megnyilvánulásának látjuk, akkor elkerülhetetlen azoknak a faktoroknak az összegyűjtése, amelyek a jelenséget kiváltják. Ez pedig az adott kontextusban nem redukálódik a természet „nőies” kiszámíthatatlanságára. Mint Molnár Géza írja *Az ártéri gazdálkodás* című írásában, „a Tisza-völgy népe egészen a XVIII. századig az ártéri viszonyokhoz alkalmazkodva azoknak az emberre és a természetre egyaránt káros hatásait igyekezett kiküszöbölni. Gazdája volt a vidéknek, és nem tulajdonosa”. A gazdálkodási formák változásával azonban a helyzet lényegesen megváltozott.

A XVII. sz. végére az Alföld nagy kiterjedésű erdőségei eltűntek, az utánuk maradó pusztaság teljes egészében ki volt szolgáltatva a szél és a víz pusztító erejének. A XVIII. századtól az erdőirtás egyre jobban kiterjed a Tisza vízgyűjtőinek hegyvidéki területeire is. A vízgyűjtő lefolyási viszonyai megváltoztak. Vízvisszatartó képessége csökkent. A folyók által szállított hordalék és víz mennyisége nőtt. Az ártér egyre gyorsabban töltődött fel. A fokok eltömődése miatt az árvíz nem tudott visszahúzódni a mederbe, egyre kisebb lett az ártér tározókapacitása, az árvízszint emelkedett. Az övzátönyon kívül rekedt vizeket belepte a növényzet. Az ártéri szigetek fokozatosan elvesztették az ártér mélyéhez mért relatív magasságukat, így a víz a korábban biztonságos helyeket is fenyegette. Jól példázza ezt az 1689. és az 1712. évi szegedi árvizek története. 1689-ben a tavaszi ár még lefolyást talált a várost körülvevő laposokon, 23 évvel később, 1712-ben azonban már átbukott a szigeten, és teljes egészében elpusztította Szegedet.³⁹

A településeket is veszélyeztető árvizek kialakulásában nagy szerepe volt a vízkörnyéki területek egyre fokozottabb beépítésének (malommal, hi-

³⁹ MOLNÁR Géza, *Hogyan tovább?*, Beszélő Online 17/2.

dakkal, töltésekkel) és az ártéri területek szántófölddé alakításának, vagy legalábbis művelésbe fogásának. Ezek Petőfi versében még legelőként szolgálnak: „Ahol álltam, sárga fenyő-szőnyeg / Volt terítve, s tartott a mezőnek”. Ezek a földek – melyek a földbirtokosokból lassan kialakuló tőkésosztály gazdasági aspirációiban központi szerepet játszottak – azután persze különösen ki voltak téve a pusztításnak. Ezért is merült fel a folyószabályozás terve már jóval a vers megírása előtt, ami egyszersmind a vízi áruforgalom felvirágzásával – azaz meglehetősen gazdasági előnyökkel – kecsegtetett. Másképp fogalmazva, a Tisza áradása a XIX. században olyasvalami, amit ebben a formájában a fokozatos gazdasági átalakulás mozdított elő, az egyre erősebb árvizek és egyéb zavarok pedig olyan pozitív visszacsatolások voltak, amelyek fokozódó és felgyorsuló negatív hatásai miatt tették az árvizet „billenőponttá” a szóban forgó gazdasági átalakulásban.

Ebből a szempontból tehát a tiszai árvíz ügye nem pusztán metaforikus összefüggésben áll a forradalom „ügyével”. Az utóbbi Petőfi és számos kortársa számára a szabadság és az ész uralmának eljövételét ígérte, és az irodalom kontextusában hajlamosak vagyunk elsősorban erre koncentrálni. Az Ausztriától való elszakadás és a forradalom megfontolásában ugyanakkor nyilvánvalóan gazdasági igények is szerepet játszottak, és az átalakulás a modern kapitalista rendszer számára volt hivatva megteremteni a feltételeket. Éppen, ahogyan a Tisza szabályozása is! Hiszen, mint Molnár Géza és Andrásfalvy Bertalan hangsúlyozza, annak ellenére, hogy a folyórendezésnek voltak Magyarországon hagyományai, a folyószabályozást nem ezeknek megfelelően végezték el,⁴⁰ hanem olyan új szempontokhoz igazodva, amelyeknek a folyó profitorientált, modern gazdasági kihasználása volt a célja: „az építendő töltés egyben gabonatermelésre alkalmas szántóföldek árvízről való védelmét is szolgálja, így a part menti birtokosok gabonatermelőkké és az óriási gabonakereskedelem részeseivé is válhatnak”.⁴¹ Ma már látható, hogy mindez az ökoszisztéma hosszú távú „egészséges” működésének és a folyóparti közösségek önfenntartó gazdálkodásának a rovására történt, a „haladás” híveinek a szemében azonban ekkor még egyértelműen az emberi jólét kiterjesztéseként tűnt fel. Ami talán nem is olyan egyértelmű – amikor irodalmi formában fogalmazódik meg.

⁴⁰ MOLNÁR Géza, *Ember és természet: Természet és ember*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2009, 80; ANDRÁSFALVY Bertalan, *i. m.*, 20.

⁴¹ *Uo.*

Ahogy a folyó nem feltétlenül az „érintetlen” természetet képviseli, a forradalom küszöbén álló társadalom sem függetleníthető a természet által kínált erőforrásoktól – adott esetben a folyó gazdaságilag kihasználható jellemvonásaitól és a kihasználást lehetővé tévő technológia történetiségétől. Ahogy a jobbágyok terhei és a velük, illetve a termőfölddel szemben támasztott birtokosi igények növekedtek a 17–18. század során, úgy növekedtek a Tisza ökológiai „terhei” is, hogy azután a 19. századra mindez elérje a billenőpontot. A korábban elmondottak fényében mind az árvíz, mind a forradalom azt a társadalomökológiai stádiumot jellemzi különböző perspektívából, amely a feudális gazdasági keretből már visszatarthatatlanul kibillent, a kapitalista keretek közé viszont még nem illeszkedett be. Mindkettő egy olyan fordulópontot szimbolizál, amelynek az ábrázolása nem csupán figyelmeztetésként funkcionál, de megoldást is kínál: jelzi ugyanis, hogy az „új” állapotba való „átbillenés” nem feltétlenül a káoszban ér véget, sem a forradalom, sem a Tisza nem „nyeli el a világot” és a változás pozitív társadalmi hatásai felülmúlhatják a negatívokat – bizonyos feltételek teljesülése esetén.

Az árvíz és a forradalom közti „rejtett” hasonlóság *A Tiszában* ezeknek a feltételeknek a konnotatív körvonalazását is magában foglalja: például, ahogyan a Tiszának nem „normális” állapota az árvíz, hanem átmeneti jelenség, amely egy idő után szükségképp visszavonul, úgy a nép „dúhe”, a forradalmi anarchia elvileg szintén megszűnik és „egy jobb kor” váltja fel. Legalábbis akkor, ha teljesül a tömeg akarata, azaz nem felülről próbálják szabályozni és korlátok közé szorítani a lehetőségeiket: „Felejsük az ezeréves / Kínokat, / Ha az úr most testvérenek / Befogad; / Ha elveti kevélységét, / Címerit, / S teljes egyenlőségünk el- / Ismeri.” (*Dicsőséges nagyurak*) A forradalmi analógia akarva vagy akaratlanul a folyószabályozás kortárs trendje ellen hat; a *Kárpáthy Zoltán*ban megnyilvánuló, az *Az arany emberben* viszont hasonló erővel megkérdőjelezett (!)⁴² agrártechnológiai üdvtörténet implikációjától eltérően Petőfi azt sugallja, hogy az „üdv” letéteményese nem a Tisza (még erőteljesebb) gátak közé szorítása, szabályozása, hanem „egyenlőségünk elismerése”.

A Tisza áradása és a forradalom nem csak formailag vagy a szimbolikus konnotációikat tekintve hasonló, hanem logikailag is összefüggnek, amennyiben ugyanannak az oknak két okozataként tekinthetők – éppen, ahogyan a ’billenőpont’ fogalmának alkalmazási területei esetében láthat-

⁴² HÓDOSY Annamária, *A posztstrukturalizmustól az ökokritikáig = Hogy jó s szép tetekben leld gyönyörűséged: a 80 éves Fried István köszöntése*, szerk. KELEMEN Zoltán, TÓTH ÁKOS, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2015, 98–104.

tuk. Bár a humánökológiai megfontolások látszólag csak abban segítenek, hogy egy jelenleg aktuális probléma – nevezetesen a környezeti válság – eredetére való tekintettel vizsgáljuk a vers keletkezése mögött megbújó gazdasági folyamatokat, mindez a vers szemantikájában és struktúrájában is megjelenik. Esztétikai szempontból is figyelemreméltó, hogy a vers szerkezete még feszesebbnek tűnik, és központi koncepciója – a forradalom és az árvíz verbálisan szinte megfoghatatlan összehasonlítása – még indokoltabbá válik a fenti megfontolások után. Mint már volt róla szó, a vers *A király és a hóhért*, illetve a *Feltámadott a tengert* is előkészíti képileg, hiszen „tengert láttam, ahogy kitekinték”. A Szélben a tanítóként antropomorfizált címszereplő elem szintén a vizet „uszítja” a tengert uralni próbáló hajókra. De voltaképpen gondolhatunk a *Dicsőséges nagyurakra* is, ahol a forradalmi tombolást a nép és az uralni való természet közti társadalmi analógia is indokolja: „Állatoknak tartottátok / A népet; Hát ha most mint állat fizet / Tinéktek?”

A(z egykor „jámbor”) folyó és a nép közti párhuzam (amely a megismerésben is tetten érhető) implicit módon nemcsak politikai víziót kínál, hanem egyszersmind egy olyan agrárgazdasági szemléletet is propagál, amelynek érvényesítésével a természeti rendszerbe való beavatkozásnak éppoly „demokratikusan” kellene történnie, ahogyan ez a társadalmi rendet tekintve politikailag kívánatos. Amelynek értelmében az emberi tevékenységnek éppúgy tekintettel kellene lennie a Tisza igényeire, ahogyan a kormánynak elvileg tekintettel kellene lennie ugyanerre a „nép” esetében. A természet romantikus „fenségessége” itt a szokásosnál közelebb kerül a népfenség elvéhez – ami a romantikával foglalkozó ökokritikusok számos meglátásával összecseng. A billenőpont retorikája igencsak alkalmas annak kiemelésére, hogy az antropomorfizálás – azaz a Tiszának a „néphez” való hasonlítása – nem feltétlenül az emberi látásmódnak a természetre való kivetítése és ezen keresztül az antropocentrikus értékek érvényesítése. Hanem talán épp ellenkezőleg, a természettel mint hasonlóval való „együttműködés” lehetőségét rejtje magában.

Mivel az emberiség jövője azon múlik, hogy képes-e az emberek közti egyenlőség elvét a természetre is kiterjeszteni (ahelyett, hogy az emberek egy részétől is megvonná), a vers ebben az ökokritikai megközelítésben olyasmivel foglalkozik, ami talán a „kemény tudományok” céljait tekintve sem teljesen érdektelen. Bár az ökokritikusoknak – más bölcsésztudorokhoz és társadalomtudósokhoz hasonlóan – többnyire nincs képességük ahhoz, hogy az ökológiai vitákba beleszóljanak, ettől még segíthetnek meghatározni és feltérképezni a tágabb értelemben vett humánökológiai

problémákat, sőt, talán hozzájárulhatnak azok megoldásához is.⁴³ Hogy miért? Sok természettudománnyal foglalkozó szakember is egyetértene abban – talán még néhány bölcsésznel is hamarabb – hogy a látásmód, az érték, a kultúra és a képzelet legalább olyan alapvető szerepet játszik a mai környezeti problémákban, mint a tudományos kutatás módszertana, a technológia fejlődése vagy a törvényi szabályozás.⁴⁴ Ennélfogva pedig nyilvánvalóan a megoldásban is hasonlóan fontos lehet a szerepük. Ez a belátás pedig különösen megfontolandó lehet egy olyan alkotás megközelítésében, amely már általános iskolában kötelező olvasmány és elemzéstéma...

⁴³ Greg GARRARD, *Ecocriticism*, London and New York, Routledge, 2004, 5.

⁴⁴ Lawrence BUELL, *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*, Oxford, Blackwell Publishing, 2005, 5.